

טביעת החותם של "ישעיהו / נבי" ומשמעותה: עקרונות לניתוח ממצא ארכיאולוגי אפיגרפי

חגי משגב

האוניברסיטה העברית ומכללת הרצוג

בשנת 2009 התגלה מצבור של 'בולות' בחדר בחפירות העופל, שנערכו על ידי אילת מזר'. רוב הבולות נמצאו במצב לא שלם, ורובן טרם פורסמו בשלמות. עד כה נודעו לקהל הרחב שתי

איורים 1,2. פרויקט סינון העפר בעמק צורים שבמסגרתו זוהו הבולות הנדונות במאמר (ארכיון עיר דוד - ירושלים הקדומה, צילום: משה מגן).

וכמובן אולי יש בה כדי להעיד על השפעות תרבותיות נוספות, וכן על קשרי מסחר ופוליטיקה בין שתי הממלכות, כפי שהמקרא עצמו מעיד. קשרים אלה, כידוע, נוצרו סביב המרד נגד אשור, בניגוד למדיניותו הקודמת של אחז, אביו של חזקיהו, שהיה וסאל נאמן של אשור.

בולות שהתפרסמו במיוחד, בשל קשרן לשתי דמויות מקראיות ידועות וחשובות: המלך חזקיהו, והנביא ישעיהו.

רוב הבולות שימשו לחתימת שקים, שמן הסתם הכילו סחורות. הדבר ניכר מתוך טביעת הסיבים על גב הבולות. חמש מהבולות שימשו לחתימת פפירוסים, שכנראה אוכסנו בחדר הזה. סביר להניח שהחדר שימש כמחסן ואולי כמין משרד ותחנת מעבר של סחורות.

כאמור, שתיים מהבולות עוררו עניין רב בציבור. הראשונה היא בולה ששימשה לחתימת מכתב שנכתב על פפירוס, והיא הבולה של "חזקיה בן אחז מלך יהדה", הנושאת על גביה גם סמלי שלטון וחיים מצריים. הבולה מעידה על השפעה מצרית לפחות בתחומי האי־קונוגרפיה,

איור 3. בולת "חזקיהו בן אחז מלך יהדה" (באדיבות ד"ר אילת מזר, צילום: אוריה תדמור).

איור 4. בולת "לישעיהו [נ] / נבי[?]" (באדיבות ד"ר אילת מזר, צילום: אוריה תדמור).

בסמוך לאותה בולה נמצאה הבולה השניה שעוררה גם היא רעש רב. בולה זו שימשה לחתימת שק שהכיל מצרכים שונים, ועליה הטביעה "לישעיהו [נ] / נבי[?]" השורה השניה בבולה לא מתחילה בתחילת השטח הניתן לכתיבה אלא מוזחת פנימה, כביכול נעשה ניסיון לכתוב את המילה השניה באמצע השורה, לצורך העיצוב הסימטרי של הכתובת; אולם דבר זה הוא השערה בלבד, שכן הקצה השמאלי של הבולה איננו מותיר כל אפשרות שחזור עקב מצב ההשתמרות שלו. ייתכן שהיתה אות נוספת, ייתכן שלא.

הצעות שחזור אחדות הועלו בפרסום של אילת מזר. הראשונה והאטרקטיבית מכולן הציעה להשלים בסוף השורה את האות אל"ף, ולקרוא "לישעיהו נביא". זו ההצעה הקוסמת מכולן, מכיוון שהיא מעמידה על יד חזקיהו את הנביא בן דורו, שהמקרא מעיד על קשרים הדוקים למדי בינו לבין המלך, הלא הוא ישעיהו בן אמוץ הנביא. הצעות אחרות רואות במילה 'נבי' מילה שלמה היכולה להתפרש כמקום מוצאו של בעל הבולה, אולי מהעיר נוב, או כשם פרטי, המופיע בכמה מקבילות בתקופה זו. במקרה כזה מדובר בשם אביו של ישעיהו הנזכר בבולה, למרות שהמילה 'בן' איננה כתובה. היעדרה של המילה 'בן' כלשעצמה אינו חורג מהידוע לנו - לא מעט בולות מכילות רק שני שמות זה מעל זה, כאשר השני הוא שם האב.

לכל אחת מההצעות חסרונות ויתרונות. השלמת האות אל"ף בסוף השורה השניה היא השלמה; כלומר אין בה בטחון. אם באמת היה רצון לכתוב את השורה התחתונה ממורכזת מתחת לשורה העליונה, כי אז אולי אין להשלים כלל שום אות. קריאת המילה 'נביא' ללא אל"ף כבר מרחיקה את האפשרות הזו מגדר הסביר. גם עם השלמה, היינו מצפים כאן לתוית יידוע - ישעיהו הנביא, כמקובל במקרא. אם נתייחס למילה 'נביא' כאל סוג של מקצוע, כי אז במקרא מופיעות שתי האפשרויות,

כלומר עם יידוע או בלעדיו, כפי שמציינת מזר בפרסום. בשאלה זו נדון להלן. כמובן שאם ההשלמה נכונה, היא מעניקה מבט חדש על מערכת היחסים בין המלך לנביא, שכן הקשר האתר הוא עסקי, וזה היבט שאיש לא העלה על דעתו עד עתה.

ההצעה לראות בשם מקום מגורים או מוצא אפשרית, אולם גם כאן הינו מצפים לה"א הידיעה לפני שם המקום. במקרא ניתן למצוא אזכורים מעין אלה בלא ה"א הידיעה, אולם בממצא הבולות הידוע לנו אין דוגמה כזו. שם אב ללא המילה 'בן', לעומת זאת, מצוי למדי, ושם אין לצפות לתות יידוע כלל.

*

עד כאן הנתונים. ההכרעה בין האפשרויות שהועלו כאן היא כבר עניין של שיקול דעת. הקורא ה'מינימליסט', שאיננו נוטה להשלמות כלל אם אין בהן צורך מוכח, אמור להעדיף את האפשרות ש'נבי' הוא שם האב. זו אפשרות שאיננה מצריכה כל השלמה, וקריאתה כמות שהיא איננה מעוררת כל בעיה של חסרון תויות יידוע. לעומת זאת, בשתי האפשרויות האחרות, גם בזו של שם המקום וגם זו של הנביא, העדר תויות היידוע הוא שיקול המרע את כוח הטענה לטובת אפשרויות אלה. ומבין שתי האפשרויות האלה, הקריאה 'נביא' היא זו שכנראה צריכה השלמה.

הווה אומר: שיקול אפיגרפי טהור אמור להוביל למסקנה שהקריאה הנוחה ביותר היא "ישעיהו (בן) נבי", כש'נבי' הוא שם אביו; הקריאה הפחות נוחה תהיה "לישעיהו {ה}נבי", ישעיהו מנוב; והקריאה האחרונה בדרגת הסבירות היא דוקא הקריאה "ישעיהו הנביא".

השלב השני של הדיון מניח בצד את השיקול האפיגרפי הטהור, ומנסה להעריך הסתברות נסיבתית, כלומר הוא מנסה להבין את נסיבות כתיבת הכתובת ומתוך כך להעריך מה היה כתוב על הבולה. כאן אנו חייבים להודות שחסרים לנו נתונים מהותיים, שאפשר וידיעתם היתה משנה את התמונה מהיסוד. איננו יודעים מה באמת היה טיב היחסים בין האנשים שהשתמשו באתר הזה, ואם היתה קרבה ביניהם גם מחוץ לעולם העסקים. למרות מספר הבולות הרב שבידינו, גם איננו יודעים איך בדיוק התייחס הלקוח או המשתמש לכתוב על החותם ומה ציפה למצוא בו. האם הנתונים שבחותמו הפרטי של האיש נועדו ליצור זיהוי ודאי של בעל החותם, לצרכי בטיחות עסקית? או שמא היתה לחותם גם פונקציה חברתית, סוג של הצהרה, מעין 'לוגו' בתקופה קודמת נהגו רוב בעלי החותם לעטר את חותמותיהם בציור כלשהו. דומה שלקראת המאה ה-7 לפסה"נ האופנה הזו נחלשה. טביעת החותם של חזקיה נושאת עליה סמלים ובמקרה זה ככל הנראה אין המדובר רק בזיהוי בעל החותם; סוף סוף מדובר במלך עצמו. אולם לגבי שאר האנשים, קשה יותר להעריך.

כפי שהיה צפוי, האפשרות לקרוא את המילה 'נביא' הלהיבה את דמיונם של רוב המתעניינים. ההתלהבות נובעת מכמה מניעים. בציבור הרחב רבים המחפשים בכל ממצא איש (ובמקרים אחרים, סתירה) לנאמר במקרא. הוכחה ישירה כזו לעצם קיומו של נביא בשם ישעיהו בימיו של המלך חזקיה ממלאת את ליבם של רבים שמחה. אולם כאן אין ענייננו בצד הזה; חיפוש ראיות למקרא איננו שייך לתחום החשיבה המחקרית, מה עוד שבמקרה זה, כפי שהודגם למעלה, ההוכחה לפחות מוטלת בספק.

אולם אין להתעלם מהאפשרות שזו אכן האפשרות הנכונה. הסבירות למציאתם של שמות שבמקרה נזכרים גם במקרא בסמיכות אינה גבוהה. מזר מציינת עוד מקרה כזה מחפירות עיר דוד, אולם יש לזכור שאלה מקרים בודדים מתוך ממצא של עשרות רבות של בולות. מציאת 'חזקיהו' ו'ישעיהו', כמה מטרים זה מזה, בלי ספק מעניקה עוד תימוכין נסיבתיים לאפשרות שאכן מדובר בנביא.

אם אכן זהו חותמו של ישעיהו הנביא, מה אומרת העובדה שהוא בחר לציין דוקא את הנתון הזה על חותמו? כזכור, מדובר במכשיר שעיקרו בתחום העסקים והבירוקרטיה. האם הנביא הוא מקצוע לכל דבר? האם הוא מעיד על מעמדו החברתי של הנושא אותו?

העדות המקראית העולה מדבריו של עמוס לאמציה כוהן בית אל, בתקופה זו עצמה, "לא נביא אנוכי ולא בן נביא", נאמרה בתשובה לנזיפה של הכהן, "חִזָּה לְךָ בְּרַח לְךָ אֶל אֶרֶץ יְהוּדָה וְאָכַל שֶׁם לְחֶם וְשָׁם תִּנְבֵּא" (עמוס ז). מפסוקים אלה ניתן להוכיח כי, לפחות בממלכה הצפונית, נביא היה משרה ששכרה בצידה, קרוב לודאי מקופת המקדש, כנהוג במזרח הקדום. האם אפשר להסיק מכאן גם על הנוהג בתחומי ממלכת יהודה? או שמא להיפך ודווקא דברי עמוס מעידים שלא כך הוא?

'נביאים' סתם בהקשר של המקדש נזכרים במקרא לכל אורך התקופה. עוד במשפטו של ירמיהו, מאה שנה מאוחר יותר, שאירע במקדש, היו 'הנביאים' בין אלה שתפסו בו וביקשו להמיתו (ירמיהו כו). בחצר המקדש עורך ירמיהו עימות מתוקשר עם חנניה בן עזור, הנביא מגבעון (שם כח). הדעת נותנת שנביאים אלה גם קיבלו קצבה כלשהו, אולי כמגידי עתידות מקצועיים, לצידם של הכהנים. אבל האם גם נביא כישעיהו היה במעמד כזה? עמוס מוציא את עצמו במפורש מכלל הנביאים האלה. המסורת המקראית רואה בו ובשאר נביאי הכתב 'משהו אחר', לא 'נביאים מקצועיים', שיש בהם ניחוח של נבואה מוטה, על מנת לקבל שכר. אם אכן בעל החותם היה ישעיהו בן אמוץ, והוא בחר להציג את עצמו דווקא בהזדמנויות עסקיות כ-'נביא', ועוד ללא תוית יידוע (ישעיהו, נביא), מה מעיד הדבר על מעמדו ועל מעמד הנבואה ביהודה במאה ה-8 לפסה"נ?

אלא שעם כל העניין ששאלות אלה מעוררות, מסקנות ודאיות אין להסיק מהן. הלא כל הדיון כולו תלוי על בלימת ההערכה הנסיבתית והאפיגרפית באשר להבנה הנכונה של הבולה. יגאל ידן המנוח היה נוהג לחזור על המשפט: "ייתכן שלעולם לא נדע". אין לי אלא לסיים את הדיון הקצר הזה באותן מילים.

■ **ביבליוגרפיה:**

Mazar 2018

E. Mazar, The Ophel Excavations to the South of the Temple Mount, 2013–2009
Jerusalem 175–186: 2018